

Н.Бем

**СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО ЛІКВІДАЦІЇ
КУРКУЛЬСТВА ЯК КЛАСУ ТА СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1930-1931 рр.)**

Найглибші шари української ментальності були закладені землеробством, яке здавна становило основне заняття українців: селяни любили землю, плекати її, трималися за неї. Крім того, вони завжди стримано ставилися до всіляких нововведень, що могли позначитися змінами їхнього соціально-економічного стану, господарського устрою життя. Вікова сила звичаїв та вмінь, традицій та усталених стереотипів виступали важливими чинниками суспільних настроїв селянства. Тож не дивно, що початок нового сталінського аграрного курсу – насадження протиприродних виробничих відносин, репресії викликали активний опір українського села.

Упродовж багатьох десятиліть в Україні трагедія голоду, що стала наслідком політики колективізації сільського господарства, замовчувалася. Дослідження „доперебудовної” радянської історіографії були скуті жорсткою ідеологічною схемою: історики основну увагу зосереджували на аналізі колгоспної політики держави, позитивних рисах соціальних перетворень, критиці окремих „негативних явищ”. Щодо оцінок суспільно-політичних настроїв, то тут проводилася хибна теза про всенародну підтримку політики партії на селі та опір заходам радянської

влади лише з боку незначної частини селянства – так званих “куркулів”.

Перші наукові дослідження з історії голоду з’явилися за кордоном. Найбільш помітними серед них були: „Голод на Україні, 1932-1933.”; Р.Конквест „Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом”; Conquest R. „Stalin: Breaker of Nations”¹. У 1985 р. для вивчення голоду в Україні була створена Комісія конгресу США. Комісія підтримала ініційований Д.Мейсом “Усний історичний проект”, підсумком реалізації якого став унікальний тритомник².

Під тиском західної громадськості наприкінці 1987 р. було знято завісу замовчування з трагедії голоду³, проте активні наукові дослідження в цій царині в Україні стали можливими лише після розвалу СРСР з ліквідацією компартійної монополії на ідеологію та початком “архівної революції”.

Уже на початку 90-х рр. в Україні побачили світ перші тематичні збірки документів, що були підготовлені вченими Інституту історії та Інституту політичних досліджень та Інституту історії України⁴. Помітним явищем у вивченні трагічних сторінок колективізації стала монографія С.Кульчицького “Ціна “великого перелому””⁵. Результати подальшої плідної праці науковця знайшли втілення у книзі “Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)”⁶.

Останніми роками побачили світ численні статті, монографії, присвячені темі колективізації. Найбільш помітними серед інших є дослідження істориків С.Діброви, В.Даниленка, Г.Касянова, Ю.Шаповала, І.Винниченка, О.Ганжі, Є.Шаталіної, В.Марочка, А.Куліша⁷.

Важливим в контексті формування повної наукової картини історії колективізації є вивчення суспільно-політичних настроїв українського селянства. Сьогодні вітчизняна історична наука робить лише перші кроки у цьому напрямі. Чи не єдиною монографічною працею, присвяченою аналізу умонастроїв української спільноти у ХХ ст., є праця Б.Кравченка „Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.”⁸. Проблеми віддзеркалення сталінської аграрної політики у настроях селян розглядаються автором в одному із розділів дослідження. Праця представляє великий інтерес, хоча її джерельна база є обмеженою, адже канадський учений не мав доступу до радянських архівів.

Слід звернути увагу на цікаву наукову розвідку В.Васильєва та В.Лінн у передмові до збірки документів „Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)”⁹.

Г.Капустян у публікації „Голод і селянська ментальність”¹⁰ розглядає, яке місце в селянській ментальності відводиться голоду та який відбиток він залишив в усній народній творчості. Аналізу соціальної психології та поведінки особового складу УВО під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.), різних спектрів політичних настроїв військовослужбовців частин і з’єднань Українського військового округу в 1932-1933 рр., коли наслідки сталінського „великого перелому” досягли в Україні своєї трагічної кульмінації, присвячені статті Л.Гриневич¹¹. Зокрема, авторка обґрунтувала політичні причини відмови радянського керівництва від широкого залучення військовослужбовців УВО до кампанії „наступу на куркуля”, простежила, яке враження на військових, особливо перемінників, справляли „волинки”, звернула увагу на те, що особливістю „антирадянських проявів” у військах УВО та в українському суспільстві загалом, було тісне переплетіння соціальних та національних мотивів. „Гіркі враження від комунізації села” та віддзеркалення наслідків аграрних новацій сталінського режиму в настроях бійців дослідив В. Гриневич у публікації „Відлуння голодомору 1932-1933 рр. та антиколгоспні настрої в Червоній Армії напередодні та під час „визвольних походів” 1939-1940 рр.”¹²

Всі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти багатопланової проблеми реакції українського села на заходи сталінського режиму в аграрному секторі. Однак на сьогоднішній день немає монографії, спеціально присвяченій аналізу суспільно-політичних настроїв селян у 1928-1933 рр. Це дозволило авторові обрати визначену наукову проблему темою дисертаційного дослідження. Дана наукова розвідка представляє попередні результати роботи в цьому напрямі, і присвячена реакції українського села на політику ліквідації куркульства як класу та суцільну колективізацію сільського господарства.

Джерельну базу статті складають в першу чергу архівні документи: резолюції спеціальних нарад ЦК ВКП(б), довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У, постанови і доповідні записки партійних органів щодо стану сільського господарства та настроїв на селі; повідомлення ДПУ про „негативні прояви” в Україні; спецповідомлення ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) щодо політичних настроїв в УСРР та ін. Вивчались матеріали преси, а також підготовлені редакторами ряду газет таємні бюлетені про політичні настрої на селі, в основу яких були покладені селянські листи, телеграми, які, звичайно, не потрапили на шпальти газет.

Важливим джерелом стали спогади та свідчення людей, які пережили трагедію голоду. В першу чергу це книга „33-й: голод. Народна книга-меморіал”¹³, що вмістила, крім спогадів свідків, документи, коментарі публіцистів та істориків. Серед цієї групи джерел варто також назвати: „Голод на Поділлі. Книга свідчень”; „Голодовка. 1932-1933 роки на Переяславщині. Свідчення” та ін¹⁴. У роботі над вищезазначеною проблемою допоміг і збірник документів М.Мухіної „Упокорення голодом”, основу якого склали матеріали, зібрані Комісією конгресу США та Міжнародною комісією з розслідування голоду, документи дипломатичної служби та повідомлення світової преси про голод¹⁵. До важливого джерела відноситься також триваюче багатотомне видання „Трагедия советской деревни. Документы и материалы”¹⁶, яке стосується широкого аспекту явищ економічного та суспільно-політичного життя селянства. Серед них чимало документів віддзеркалюють настрої українських селян.

* * *

Суцільна колективізація, що її Сталін назвав “революцією згори”, розпочалась у 1929 р. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. визнав недостатніми накреслені XV з’їздом партії темпи усупільнення селянського господарства, що мали складати 20% посівів до кінця п’ятирічки. Тому 5 січня 1930 р. була прийнята нова постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву”, якою ставилося завдання завершити колективізацію в УСРР восени 1931 р., а в крайньому випадку - весною 1932 р.

Основна маса селянства – середняки не бажала йти до колгоспів, тож до них застосовувалися погрози, залякування, примус. Щоб подолати опір селян насильницькому усупільненню їхньої землі та власності, Й.Сталін висунув на порядок денний неіснуючу проблему “ліквідації куркульства як класу”. Проте, у 1929 р., коли приймалося рішення про перехід до ліквідації куркульства як класу в районах суцільної колективізації, в Україні залишалось 73 тисячі господарств експлуататорського типу (тобто 1,4% їхньої загальної кількості)¹⁷, а заможними господарями були ті, хто своєю невтомною працею створив собі якийсь добробут. Та влада не акцентувала увагу на тому, що справжніх гнобителів на селі майже не лишилось, отже, проблема „розкуркулення” вирішувалася за рахунок працелюбних та завзятих хліборобів.

30 січня 1930 р. Політбюро затвердило постанову ЦК ВКП(б) „Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. За нею розкуркулюванні ділилися на три категорії. До першої належав „контрреволюційний актив” – учасники антирадянських і антиколгоспних виступів (вони самі підлягали арештові і суду, а їхні сім’ї – виселенню у віддалені райони країни). До другої – „великі куркулі та колишні напівпоміщики, які активно виступали проти колективізації (їх виселяли разом із сім’ями у віддалені райони). До третьої – „решта куркулів”. Цій категорії виділяли земельні ділянки поза межами колгоспних земель.

Тих селян, які не мали великих статків і водночас не бажали вступати до колгоспу, оголошували підкуркульниками. Під силою страху вони змушені були йти до колгоспу.

Перша хвиля розкуркулення тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона проводилась в 309 районах України, в яких налічувалось 2524 тисяч селянських господарств (із загальної кількості 5054 тис. господарств у 581 районі). Станом на 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5%¹⁸.

Керуючись пізніше прийнятою постановою ЦК ВКП(б), яка знеславлювала низові партійні організації, уповноважений ЦК КП(б)У Бравін написав товаришеві Лаврентію (Картвелішвілі, члену ЦК КП(б)У) ґрунтовного листа про те, як фактично усуспільнювали господарства в Кам’янець-Подільському окрузі і долали затятий опір не тільки заможних селян, а й середняків і бідноти. Він викривав факти „голоного адміністрування” з боку низових працівників і перегинів під час колективізації: складання „списків контрреволюціонерів, які не йдуть у колективи”; бойкот кооперацією індивідуальних господарств; описи майна та накладання штрафів з будь-яких приводів і без таких; залякування, виклики вночі по кілька разів до сільради; численні й безпідставні арешти бідняків і середняків за відмову вступати до колгоспу; масові випадки „розкуркулення середняків”; облави вночі з оглядом комор; ряд антирелігійних заходів – закриття церков, арешти попів тощо²⁰.

Подібні заходи практикувались в Україні повсюдно, викликаючи обурення, гнів та проти селян.

Процес розселяння був складним та болісним для хліборобів. Ті селяни, що завдяки напруженій праці розбагатіли під час нової економічної політики і яким пощастило уникнути

першої хвилі розкуркулення, намагалися будь-якими засобами поліпшити долю бодай своїх дітей, розподіляючи між ними землю, майно, укладаючи шлюби з біднотою та наймитами. В інформаційному зведенні ЦК ЛКСМУ від 20 лютого 1930 р. було наведено приклад, коли в Білоцерківському окрузі молодь із заможних родин, після винесення постанови про виселення, реєструвала у відділах ЗАГСу шлюб із наймитами. У с. Вапнярка Крижопільського району Тульчинського округу сина куркуля виключили з колгоспу “через фіктивний розподіл двору та за зв’язок із батьківським господарством”.

Проте комуністична влада намагалася посіяти ворожнечу усередині селянського суспільства, протиставити інтереси основного виробника сільськогосподарської продукції прагненням найбідніших верств селянства. Розпалювання об’єктивно існуючих суперечностей між різними верствами селянства відомі історики Г. Михайличенко та Є.Шаталіна визначили як державну політику того часу³².

Сталін вимагав, щоб експропріація куркулів здійснювалась не державою, а самими селянами. З метою розколоти село, до справи розкуркулення особливо намагалися залучити бідняків та наймитів, комітети незаможних селян. До початку березня 1930 р. комнезами в УСРР створили 7762 батрацько-бідняцькі групи сприяння колективізації. За участю цих груп було організовано понад 4 тис. артілей і ТСОЗів, багато машинно-тяглових товариств та інших об’єднань³³.

На практиці означена “лінія партії” здійснювалась у такий спосіб. На початку січня 1930 р. у Снігурівському районі Херсонщини побував кореспондент газети “Радянське село”. У листі до головного редактора Лакізи він доповідав, що партійний актив району, за участю уповноваженого з округу, провів нараду, яка суто таємно обговорила роботу “про розкуркулення глитає”. Було вирішено найближчим часом скликати у селах збори наймитів, бідняків, середняків і “домогтися від зборів постанови про те, що вони вітають заходи радянської влади й партії щодо глитає; проте, в жодному разі не допускати обговорення конкретних осіб, що мають бути розкуркулені”³⁴.

Серед чинників, які спонукали незаможні прошарки до участі у пограбуванні своїх односельців, суттєву роль відігравали обмеженість, заздрість, егоїзм та інші низькі почуття, які підігрівалися місцевою владою.

Саме з такого боку показали себе колишні партизани і молодь, які взяли участь у розоренні заможних господарств у Ново-Одеського районі Миколаївського округу, про що інформував головного редактора представник газети „Радянське село” у листі від 3 лютого 1930 р. Після доповіді уповноваженого від уряду на бюро районного парткому, було розроблено план ліквідації куркульських господарств, виконання якого передбачалось здійснити впродовж 24 годин. Про ці заходи газета „Красный Николаев” зі схваленням інформувала під заголовком „Стрімко й організовано”. Натиск на статечних селян торкнувся і 28-ми середняцьких господарств, що стало приводом для таких умонастроїв: „Сьогодні нас, куркулів, а завтра вас, середняків”. Активісти поводитися зухвало, в ряді випадків відбираючи все, що попадало під руки: сметану, масло, глечики з молоком, верхній зношений одяг. У селі Ново-Петрівське одного господаря, залишивши тільки в нижній білизні, вночі вигнали з дому і він загинув від холоду³⁵.

Боротьба з куркульством захопила і значну частину середняків. Пізніше, на XI з’їзді КП(б)У С.В. Косіор визнав, що в Україні „майже немає жодного округу чи району, де проводили розкуркулення й не зачепили у тій чи іншій мірі середняка”³⁶.

Подекуди сільські активісти занадто поспішали виконувати вказівки начальників. У с. Королівна Фастівського району списки для розкуркулення склали за декілька годин, а до районного керівництва телеграфували: „Готово. Давайте розпорядження, куди відправляти”. До списків занесли усіх селян: бідняків, середняків і так званих куркулів³⁷.

У с. Бармашево Миколаївського району полигачі колективізації вимагали „занести їх на сторінки історії”, аргументуючи тим, що вони піонери цієї справи і „розкуркулювали першими в СРСР”³⁸.

У с. Шаповалівка Борзнянського району Конотопщини активісти приходили у двір, заповнювали облікову картку колгоспника, мотивуючи, що це статистичний документ, давали на підпис і після цього, глузуючи, промовляли: „Поздоровляємо, ти в колгоспі”. Таким чином, з 1088 дворів цього села у комуні опинилось 150, а в товариствах спільного обробітку землі (ТСОЗах) – 515 господарств³⁹.

Разом з тим, в Україні було багато комуністів, комсомольців, селян-бідняків, які ставали під червоні прапори, бо щиро вірили в правильність лінії партії і сподівались таким шляхом чимшвидше досягти щасливого життя. У поемі „Хрест” М.Руденко писав саме

про таких палких провідників „світлого майбуття”:

„Йдемо звияжно, переможно –
Немов гроза, ідем!
Як перевиховать не можна –
У землю покладем”⁴⁰.

Проте у документах архівів автором знайдено значно більше фактів, коли селяни ставали на бік скривджених. Уповноважений ЦК КП(б)У Приходько телеграфував П.Любченку, що 25 лютого 1930 р. мешканці с. Новоселиці Старо-Костянтинівського району зібралися біля сільради та перешкодили двом партійцям і міліціонерам, які затримали двох селян за сутичку з секретарем сільради, виїхати із заарештованими до районного центру⁴².

У с. Веселий Поділ Семенівського району колишнього Кременчуцького округу було побито так звану комісію сприяння ліквідації куркульства, голову сільради, вчителя. Розгнівані люди не скорились і представникам влади – міліціонерам, які прибули у це село заарештувати правопорушників; одного з них обеззброїли, решта міліціонерів мусила рятуватися втечею, стріляючи в селян та поранивши одного з них. Про ці події доповідав секретар районного парткому Кобзар у телеграмі від 13 жовтня 1930 р. до ЦК КП(б)У⁴³.

Під час розкуркулення значна частина сільського населення, попри “турботу влади” про поліпшення умов життя бідноти та наймитів, утримувалася від переселення в кращі хати, вирішуючи це питання на власний розсуд. Уповноважений ЦК КП(б)У у Запорізькому окрузі Майоров доповідав С. Косіору, що особисто спостерігав декілька випадків відмови бідняків оселитися у “куркульських хатах”⁴⁴. На Харківщині у с. Мурафа Краснокутського району незаможні селяни відмовилися займати будинки, що звільнилися після переселення “глитаїв” у бідняцькі хати. Тож у тісних приміщеннях, за повідомленням місцевого кореспондента, тепер тулилися і хазяї, і позбавлені власного житла родини⁴⁵.

Спроби та відповідні зусилля залучити молодь до заходів влади не завжди давали позитивні результати. На заклики партійців “ліквідувати куркуля як клас” сільські юнаки та дівчата, які тільки набували життєвого досвіду, і навіть комсомольці, не завжди з натхненням бралися до діла, виявляли невпевненість, вагання, часом “перекручуючи лінію партії”. Траплялись випадки, коли комсомольці відмовлялися входити до комісії сприяння ліквідації куркуля, переписувати майно заможних селян, брати участь в обшуках осель та господарських приміщень односільчан.

Про це йшла мова в інформаційному зведенні ЦК ЛКСМУ “Комсомол на фронті підготовки до весняної засівної кампанії 1930 року”. У с. Остроків Кам'янецького округу комсомольці відмовились переписувати речі “глитаїв”, мотивуючи тим, що “куркуль нам не шкодить”⁴⁶.

У зведенні наводилась низка фактів з усіх регіонів України, коли комсомольці відмовлялися вступати до колгоспу. Так, у Чернігівському окрузі 37 чоловік через це було виключено з комсомолу⁴⁷. Комсомолец з Крижопільського району Тульчинського округу на пропозицію вступити до СОЗу відповів: „Не хочу йти у СОЗ, тому що не бажаю ледарів годувати”⁴⁸.

Керівники молодіжного союзу вимагали твердо засуджувати подібні настрої у середовищі комсомольської молоді, „побільшовицькому реагувати” на ці факти, тобто непримиренно ставитися до тих, хто опинився на узбіччі активного безжального наступу на сільського виробника. ЦК ЛКСМУ вимагав рішучого зламу у настроях частини комсомольських ватажків, які вважали можливим „перевиховання” молоді із заможних родин і наполягав, щоб місцеві осередки негайно виключали їх з організації⁴⁹.

Серед істориків панує думка, що розкуркулення в першу чергу було пов'язано не з майновим станом господарства, а з тим, наскільки прихильні були самі господарі до політики радянської влади. На думку Богдана Кравченка, „розкуркулення було скероване в першу чергу на те, щоб позбавити село природного селянського проводу”⁵⁴.

Інформаційний відділ ЦК КП(б)У зафіксував цілий ряд фактів, коли сільські ради призначали до виселення осіб, не працюючих у сільському господарстві. Проте реакція цих людей на заходи влади, їх політична налаштованість безпосередньо впливали на вирішення місцевою владою їхньої подальшої долі. Наприклад, у Костянтинівському районі у списках на виселення значилися колишні поліцаї, монахині, жінки колишніх шахтовласників та поміщиків, чужоземні громадяни. Характеристики осіб, які висилалися, мали такі формулювання: “запеклий алкоголік”, “жінка веде агітацію проти радянської влади”, “назвав радянську владу нав'язливою мухою”, “веде замкнений спосіб життя”, “жінка великого шахтовласника, займається тепер шиттям”, “організатор зриву диспуту на антирелігійну тему”⁵⁵.

Напруження на селі зростало. Й.Сталін визнав за потрібне відступитися й у статті „Запаморочення від успіхів” публічно назвав комунізацію села “перегином”. 14 березня 1930 р. ЦК

ВКП(б) прийняв постанову “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі”. Місцеві парторганізації мали відмовитися від адміністративного тиску на селян при утворенні колгоспів і зосередити увагу на господарському й організаційному зміцненні колективних господарств.

Та втім відразу заспокоїти розбурхане море селянського гніву не вдалось. Проти влади піднявся Тульчинський округ. Вкрай негативно на настроях селян позначились антирелігійні заходи держави. Це було безоглядне нищення здобутків духовної культури народу, адже релігія віками впливала на свідомість українців, на їх ментальність, виховувала в душі християнської гуманності. Жах полягав не тільки в самому факті жорстокості і руйнації, а і в тому, що все це робилося не в запалі боротьби, а цілком свідомо і планово. Підручними в боротьбі з „релігійним дурманом” здебільшого виступали комуністи та несвідома молодь.

На початку березня 1930 р. у Тульчинському окрузі було розгорнуто кампанію із зняття дзвонів у фонд індустріалізації. Місцеві посадові особи, деякі комуністи та комсомольці при цьому поводитись зухвало. Вони заходили до церкви в головних уборах, курили, плювали на підлогу, вимагали ризи та у цьому одязі священиків очолювали обози із дзвонами, розмахуючи хрестами та кадилами, глузуючи з церковних обрядів. Комсомольці вдиралися у хати, відбирали біблії та горілку, а потім, напідпитку, розводили багаття та шпурляли туди „конфісковані книги”⁸⁴.

Г. Петровський у промові на VII Всеукраїнському з’їзді незможних селян наводив і такий приклад. В Уманському окрузі, за розпорядженням секретаря партосередку, в церкві взяли 5 риз для вистави. Після видовища в цих ризах влаштували карнавал у селі. Наступного дня партійний і комсомольський осередки прийшли до церкви з музикою і червоними прапорами та розпочали там загальні збори⁸⁵.

Віддзеркаленням настроїв селян були безпартійні конференції. За дослідженням О.Ганжі, ще на початку 20-х рр., коли вони скликалися особливо часто, більшовикам було „дуже важко спрямовувати діяльність конференцій у потрібне русло”⁸⁶.

Документи свідчать, що з аналогічними проблемами зіткнулися партійні керівники і навесні 1930 р. У травні 1930 р. на Шевченківщині була скликана позапартійна конференція батраків, бідняків, середняків-колгоспників та господарів-одноосібників. Прибулі делегати поводитись себе дуже активно, намагаючись привернути

увагу представників влади до актуальних на той час питань. З погляду партійного уповноваженого, “все відбувалося як на неорганізованій сходці”. До доповідача та президії “посипалися” записки: “Кидайте привітання і розмови про соціалізм, давайте поговоримо, як би повернути засланих”, “Нам колективізація і соціалізм не треба, бо все це довело нас, що ми голі, босі й годуємо воші”, “Колгоспи – це не воля селян, а нове ярмо, давайте поговоримо, як його позбутися”, “Киньте нас агітувати, цим не візьмете, давайте говорити про мануфактуру”. Крім делегатів, що “репетували” у залі засідання, на вулиці зібралось понад 80 чоловік, позбавлених права голосу, розкуркулених, із різних сіл, що чекали на приїзд Г. Петровського. Як негативний фактор спостерігач розцінив і той факт, що в залі серед делегатів опинився “співець за вільну Україну”.

Восени 1930 р. в колгоспах залишилося вже менше третини селян. Тож довелося ще раз залучати середняка у колгосп. Цей новий наступ розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) “Про колективізацію”, надісланого у вересні 1930 р. усім обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. Україна одержала завдання подвоїти рівень усупільнення та протягом 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів; там, де відбулося розкуркулення, треба було знову ставити на порядок денний гасло “ліквідації куркуля як класу” й підшукувати на роль “куркуля” вже інші селянські кандидатури. В цій кампанії наголос було зроблено на оподаткуванні. Як влучно висловився професор С.Кульчицький: “Під акомпанемент безперервних закликів про добровільність вступу до колгоспу одноосібники обкладалися колосальними податками, тоді як колгоспники діставали податкові пільги”⁸⁸.

28 вересня 1930 р. С.Косіор направив усім районним партійним комітетам телеграму: “ЦК пропонує негайно добитися рішучих зрушень у справі організації нового могутнього піднесення колгоспного руху”⁸⁹.

Нова хвиля колективізації та розкуркулення викликала відповідну реакцію селян. Упокоритися новим порядком вони були не в силах, і, хоча найбільша кількість селянських виступів в Україні припадає на січень - першу половину березня 1930 р., протягом другої половини 1930 р та на початку 1931 р. органи ДПУ фіксували волинки, терористичні акти, окремі збройні виступи.

Про те, що селяни не припинили збройного опору свідчать

дані про бойові операції військових груп ДПУ, які, за наказом про рішуче придушення виступів, спрямовувалися у місцевості, „вражені селянськими хвилюваннями”. Так, тільки один підрозділ 4-го Українського полку військ ДПУ ім. Ф. Дзержинського, який в лютому 1930 р. брав участь у ліквідації повстання в Старобільському районі Донбасу, навесні цього ж року воював з селянами на Одещині, у вересні – знищував збройні повстанські загопи на Чернігівщині, Ніжинщині, Конотопщині⁹⁰.

У Лохвицькому районі селяни на сході висловлювались так: “Колгосп – це панщина. Раніше на військову службу брали на певний строк – 25 років, а в колгосп беруть невідомо до якого часу”.

Навесні 1931 р. у значній кількості районів на теренах України наміри сталінського керівництва вдалося реалізувати. “Досвід” колективізаторів обіймав такі факти. У с. Лозоватка за ініціативою 25-тисячника Шевченка утворили “буксирну бригаду”, яка “допомагала залучати” відсталі села до колгоспів. На одному з селянських сходів її голова, посилаючись на рішення XI з’їзду КП(б)У, заявив, що “він цієї ночі ліквідує куркуля як клас і на кістках куркулів, а також тих, хто не побажає піти до колгоспу, збудує суцільну колективізацію”⁹⁷. Цю промову підкріпили організаційно: селян безпосередньо під час зборів записували до колгоспу. Тих, хто відмовлявся, замикали “подумати в холодну кімнату”. Хоч у доповідній і зазначалось, що “бюро районного партійного комітету вчасно виявило ці факти та вжило рішучих заходів до винуватців перекручень”, однак подібні засоби примусу селян не завадили партійним функціонерам дійти загального висновку: “У цілому ж досвід роботи Криворізького району заслуговує на особливу увагу, потребує масової популяризації та перенесення його до інших районів України”⁹⁸.

Таємний бюлетень РАТАУ 24 квітня 1931 р. зафіксував ще й такий “досвід”. У с. Федюківка Лисянського району працівник сільради Павлюк запровадив цілу систему штрафів, штрафуючи на 40-50 крб. “шкідливих людців”, що відмовлялися вступати до колгоспу. До того ж ці суми Павлюк стягав самочинно⁹⁹.

¹ Голод на Україні, 1932-1933. Вибрані статті (упор. Н. Каратницька). – Мюнхен, 1985; Р. Конквест. Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. – Нью-Йорк, 1986; Conquest R. Stalin: Breaker of Nations. – New York, 1991.

-
- ² Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933. Oral History Project of the Commission of the Ukrainian Famine. Vol. 1, 2, 3. - Washington, 1990. Частина цих матеріалів увійшла в збірник: Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993. Це видання знайомить нас також з документами дипломатичної служби про ситуацію в Україні в 1932-1934 рр. та повідомленнями світової преси про голод.
- ³ Докладніше про це див. : Кульчицький С.В. Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США „Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні” // Під прапором ленінізму. – 1990. - №23. – С.79-86; Кульчицький С.В. Проблема голоду 1932-1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 27-45.
- ⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів (Під ред Ф.М. Рудич та ін.) – К., 1990; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К.,1992.
- ⁵ Кульчицький С. Ціна „великого перелому”. – К., 1991.
- ⁶ Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) . – К., 1999.
- ⁷ Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час //Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. – С.12-34; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Шаповал Ю. Україна 20-50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.,1994; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.,1996; Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К., 1997; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947: злочини проти народу. – К., 2000; Куліш А.Ф. Геноцид. Голодомор 1932 – 1933. Причини, жертви, злочинці. – К., Х., 2001.
- ⁸ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (Перекл. з англ.). – К., 1997.
- ⁹ Васильєв В., Лінн В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) – Вінниця, 1997.
- ¹⁰ Капустян Г. Голод і селянська ментальність.// Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.179-190.
- ¹¹ Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 7. Спеціальний. – К., 2003. – С.285-298; Вона ж. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.191-204.
- ¹² Гриневич В. Відлуння голодомору 1932 – 1933 рр. та антиколгоспні

- настрої в Червоній Армії напередодні та під час „визвольних походів” 1939 – 1940 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.421-431.
- ¹³ 30-й: голод. Народна книга-меморіал. К., 1991.
- ¹⁴ Голод на Поділлі: книга свідчень (ред.-упоряд. В. Мацько). Кам'янець-Подільський, 1993; Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині : Свідчення (Ю.А. Авраменко, В.М. Гнатюк (упор.). Переяслав-Хмельницький і др., 2000.
- ¹⁵ Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. К., 1993.
- ¹⁶ Трагедия советской деревни. Документы и материалы. В 5-ти томах. Т.1,2. М., 1998-2002.
- ¹⁷ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. К., 1991. - С. 72.
- ¹⁸ Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гурій та ін./ К., 1997. - С. 283.
- ¹⁹ Доповідь С. Косіора на XI з'їзді КП(б)У // Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С.138.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. - Оп. 20. – Спр. 3144. – Арк. 21.
- ²¹ Петровський Г. Промова на пленумі ЦК ВКП(б) на доповідь про підсумки і завдання колгоспного будівництва. 13 листопада 1929 р.// Г.І. Петровський. Вибрані статті і промови. К. – 1978. – С.275.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 3144. – Арк. 4-5.
- ²³ Там само. – Арк. 5.
- ²⁴ Там само. – Спр. 3152. – Арк. 1.
- ²⁵ З інформаційного бюлетеня Наркомзему УСРР про розкуркулення та опір селян у ході суцільної колективізації. Січень-лютий 1930 р.// Укр. іст. журн. – 1992. - №4. – С.82.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 3092. – Арк. 66.
- ²⁸ Там само. – Спр. 3092. – Арк. 67.
- ²⁹ Там само. – Спр. 3107. – Арк. 36.
- ³⁰ Там само. – Арк. 8.
- ³¹ Там само. – Спр. 3144. – Арк. 4.
- ³² Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів (Упор. Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.).- К., 1993. - С.9.
- ³³ Рибалка І.К. Сталінщина й розселянювання країни // Укр. іст. журн. 1989. - № 10. - С. 19.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. - Спр. 3108. – Арк. 2.
- ³⁵ Там само. – Арк. 12.
- ³⁶ Діброва С.С. Сталінський “великий перелом”: погляд із 80-х.// Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. - С.96-97.
- ³⁷ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: злочини проти народу. - К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 90.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 3108. – Арк. 13.
- ³⁹ Там само. – Спр. 3144. – Арк. 26.

-
- ⁴⁰ Руденко М. Хрест // Літературна Україна. – 1990. – 24 травня.
⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. Спр. 3107. – Арк. 6.
⁴² Там само. – Спр. 3142. – Арк.9.
⁴³ Там само. – Спр.3152. – Арк.38.
⁴⁴ Там само. – Спр. 3144. – Арк.8.
⁴⁵ Там само. – Спр.3107. – Арк.56.
⁴⁶ Там само. – Спр.3092. – Арк.67.
⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Там само. – Арк.63.
⁴⁹ Там само. – Арк.67.
⁵⁰ Там само. – Спр. 3099. – Арк. 1.
⁵¹ Там само. – Арк. 4.
⁵² Там само. – Арк. 5.
⁵³ Там само. – Арк. 11.
⁵⁴ Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (Пер. з англ.). – К., 1997. – С.160.
⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 4277. – Арк. 31.
⁵⁶ Ивницький Н. “Даешь коллективизацию!” Революционное переустройство векового уклада на селе.// Молодой коммунист. - 1988 - № 4. - С. 81.
⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3106. – Арк. 14.
⁵⁸ Там само. – Спр. 3107. – Арк. 27.
⁵⁹ Діброва С.С. Назв. Праця – С.95.
⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 3105. – Арк. 28.
⁶¹ Там само. – Спр. 4275. – Арк. 19.
⁶² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997 - С. 38.
⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 3154. – Арк.1.
⁶⁴ Там само. – Спр. 3154. – Арк. 1.
⁶⁵ Там само. – Арк. 23.
⁶⁶ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 гг.// “Свободная мысль” - № 9. - 1992. - С. 73.
⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 3154. – Арк. 24.
⁶⁸ Васильев В. Назв. праця - С. 73.
⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 3154. – Арк. 25.
⁷⁰ Там само. – Спр. 3108. – Арк. 26.
⁷¹ Там само. – Спр. 3092. – Арк.35.
⁷² Там само. – Спр. 3154. – Арк. 11.
⁷³ Там само. – Спр. 3092. – Арк. 35.
⁷⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – С. 173-174.
⁷⁵ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн. - 1991. - № 5 - С. 38.
⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 3144. – Арк. 28.
⁷⁷ Там само. – Спр. 3144. – Арк. 38.
⁷⁸ Там само. – Арк. 19.
⁷⁹ Там само. – Арк. 20.
⁸⁰ Косіор С. Незаможникам про колективізацію. Доповідь на VII

- Всеукраїнському з'їзді незаможних селян. 28 березня 1930 р.// Косіор С.В. Вибрані твори і промови. – К., 1968. – С.330.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 3107. – Арк. 47.
- ⁸² Там само. – Спр. 3144. – Арк. 51.
- ⁸³ Там само. – Арк. 56.
- ⁸⁴ Васильев В. Назв. Праця. - С.75.
- ⁸⁵ Петровський Г. З промови на VII Всеукраїнському з'їзді незаможних селян. 28 березня 1930 р.// Г.І. Петровський. Вибрані статті і промови. К. – 1978. – С.306.
- ⁸⁶ Ганжа О. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Історія України. – 2000. - №45. – С.8.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 - Спр. 3144. – Арк. 66-67.
- ⁸⁸ Історія України / В.Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гурій та ін./ К., 1997. - С. 284.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 3142. – Арк. 195.
- ⁹⁰ Олійник О. І. З історії органів внутрішніх справ України (1930 – 1935 рр.) //Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Вип. 3. Чернігів. – 2002. – С.109.
- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20 – Спр. 4275. – Арк. 83.
- ⁹² Там само. – Спр. 4278. – Арк. 30-31.
- ⁹³ Кульчицький С.В. 1933 : трагедія голоду . К – 1989. – С.21.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр. 4278. – Арк. 6.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 4275. – Арк. 33.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 19.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 37.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само. – Спр. 4278. – Арк. 71.
- ¹⁰⁰ Там само. – Спр.4287. – Арк.25.
- ¹⁰¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан, О.М. Назв. праця – С. 94.
- ¹⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20 – Спр.4278. – Арк.78.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Колективізація і голод на Україні. – С.369-370.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4287. – Арк.36.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. - Спр.4289. – Арк.110.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк.109.
- ¹⁰⁹ Колективізація і голод на Україні. - С.357.
- ¹¹⁰ Міщенко О. Безкровна війна. К, 1990. – С.24.
- ¹¹¹ Колективізація і голод на Україні. - С. 357.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 4278. – Арк. 14.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр.4287. – Арк.36.
- ¹¹⁵ Там само. – Спр.4278. – Арк.23.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 23.
- ¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 15.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 17.